

Note for user: In the articulated format given here words belonging to the main clause are aligned with the left margin, while subordinate clauses and participial structures (including the ablative absolute) and some adverbial expressions are indented. Where subordinate clauses are themselves interrupted by such expressions the intervening clause or phrase is indented and the beginning and end of the interrupted clause are aligned vertically (see, e.g., 4.3, where the infinitive of an accusative/infinitive clause, *hausisse*, is aligned with the subject, *se*, and the intervening comparative clause *ultra quam (sc. est) concessum Romano ac senatori* is indented. Words elided by Tacitus, who aimed for brevity of expression, are supplied in parentheses in the articulated text; most of them are forms of *esse*.

[1.1] Clārōrum virōrum facta mōrēsque posterīs trādere,
antīquitus ūsitātum,
nē nostrīs quidem temporibus
 quamquam incūriōsa suōrum
aetās omīsit,
 quotiēns magna aliqua ac nōbilis virtūs vīcit
 ac supergressa est vītiūm parvīs magnīsque cīvitātibus commūne,
 ignōrantiam rēctī
 et invidiam.

[1.2] Sed apud priōrēs
 ut agere digna memorātū prōnum magisque in apertō erat,
ita celeberrimus quisque ingeniō ad prōdendam virtūtis memoriam
 sine grātiā aut ambitiōne
 bonae tantum cōnscientiae pretiō
dūcēbātur.

[1.3] Ac plērīque
 suam ipsī vītā nārrāre fidūciam potius mōrum (sc. esse) quam adrogantiam
arbitrātī sunt,
nec id Rutiliō et Scaurō citrā fidem aut obtrectātiōnī fuit:
adeō virtūtēs īsdem temporibus optimē aestimantur,
 quibus facillimē gignuntur.

[1.4] At nunc nārrātūrō mihi vītā dēfūctī hominis veniā opus fuit,
 quam nōn petīsssem incūsātūrus:
tam saeva (sc. sunt or erant) et īnfēsta virtūtibus tempora.

[2.1] Legimus,
 cum Arulēnō Rūsticō Paetus Thrasea,
 Hērenniō Seneciōnī Prīscus Helvidius laudātī essent,
capitāle fuisse,
neque in ipsōs modo auctōrēs, sed in librōs quoque eōrum saevītum (sc. esse),
 dēlēgātō triumvirīs ministeriō
 ut monumenta clārissimōrum ingeniōrum in comitiō ac forō ūrerentur.

[2.2] Scīlicet
 illō igne vōcem populī Rōmānī
 et lībertātem senātūs
 et cōnscientiam generis hūmānī abolērī
arbitrābantur,
 expulsīs īnsuper sapientiae professōribus
 atque omnī bonā arte in exiliūm āctā,
 nē quid usquam honestum occurreret.

[2.3] Dēdimus profectō grande patientiae documentum;
et sicut vetus aetās vīdit
 quid ultimum in lībertāte esset,
ita nōs
 quid in servitūte,
 adēptō per inquīsitiōnēs etiam loquendī audiendīque commerciō.

Memoriam quoque ipsam cum vōce perdidissēmus,
 sī tam in nostrā potestāte esset oblīvīscī quam tacēre.

[3.1] Nunc dēmum redit animus;
et
 quamquam
 prīmō statim beātissimī saeculī ortū
Nerva Caesar rēs ōlim dissociābilēs miscuerit,
 prīncipātum ac lībertātem,
 augeatque cotīdiē fēlicitātem temporum Nerva Traiānus,
 nec spem modo ac vōtum sēcūritās pūblica,
 sed ipsīus vōtī fidūciam ac rōbur adsumpserit,
nātūrā tamen īnfirmitātis hūmānae tardiōra sunt remedia quam mala;
et
 ut corpora nostra lentē augēscunt,
 cito extinguntur,
sīc ingenia studiaque oppresserīs facilius
 quam revocāverīs:
subit quippe etiam ipsīus inertiae dulcēdō,
et invīsa prīmō dēsīdia postrēmō amātur.

[3.2] Quid,
 sī per quīndecim annōs,
 grande mortālis aevī spatium,
 multī fortuitīs cāsibus,
 prōmptissimus quisque saevitiā prīncipis intercidērunt,
 paucī et,
 ut ita dīxerim,
nōn modo aliōrum sed etiam nostrī superstitēs sumus,
 exēptīs ē mediā vītā tot annīs,
 quibus iuvenēs ad senectūtem,
 senēs prope ad ipsōs exāctae aetātis terminōs per silentium vēnimus?

[3.3] Nōn tamen pigēbit vel inconditā ac rudī vōce memoriam priōris servitūtis ac testimōnium
praesentium bonōrum composuisse.

Hīc interim līber honōrī Agricolae socerī meī dēstinātus,
 professione pietātis aut laudātus erit
 aut excūsātus.

[4.1] Gnaeus lūlius Agricola,
 vetere et inlūstrī Foroiuliēnsium colōniā ortus,
utrumque avum prōcūrātorem Caesarum habuit,
 quae equestris nōbilitās est.

Pater illī lūlius Graecīnus senātōriī ōrdinis (sc. fuit),
 studiō ēloquentiae sapientiaeque nōtus,
 īisque ipsīs virtūtibus īram Gāī Caesaris meritis:

namque Mārcum Sīlānum accūsāre iussus et,
quia abnuerat,
interfectus est.

[4.2] Māter lūlia Procilla fuit, rārae castitātis.

In huius sinū indulgentiāque ēducātus
per omnem honestārum artium cultum pueritiam adulēscēntiamque trānsēgit.

Arcēbat eum ab inlecebrīs peccantium
praeter ipsiūs bonam integramque nātūram,
quod statim parvulus sēdem ac magistram studiōrum Massiliam habuit,
locum Graecā cōmitāte et prōvinciālī parsimōniā mixtum ac bene compositum.

[4.3] Memoriā teneō
solitum ipsum nārrāre (sc. esse)
sē prīmā in iuventā studium philosophiae ācrius,
ultrā quam (sc. est or esset) concessum Rōmānō ac senātōrī,
hausisse,
nī prūdentia mātris incēsum ac flagrantem animum coercuisset.

Scīlicet sublīme et ērēctum ingenium pulchritūdinem ac speciem magnae excelsaeque glōriae
vehementius quam cautē adpetēbat.

Mox mītigāvit ratiō et aetās,
retinuitque
(sc. id) quod est difficillimum,
ex sapientiā modum.

[5.1] Prīma castrōrum rudīmenta in Britanniā Suētōniō Paulīnō,
dīligentī ac moderātō dūcī,
adprobāvit,
ēlēctus
quem (=ut eum) contuberniō aestimāret.

Nec Agricola licenter,
mōre iuvenum
quī mīlitiam in lascīviam vertunt,
neque sēgniter ad voluptātēs et commeātūs titulum tribūnātūs et īnscītiam rettulit:

sed nōscere prōvinciam,
nōscī exercitū,
discere ā perītīs,
sequī optimōs,
nihil adpetere in iactātiōnem,
nihil ob formīdinem recūsāre,
simulque et ānxius et intentus agere.

[5.2] Nōn sānē aliās exercitātor magisque in ambigūō Britannia fuit:
trucidātī veterānī,
incēnsae colōniae,
interceptī exercitūs;
tum dē salūte, mox dē victōriā certāvēre.

[5.3] Quae (=et ea) cūncta etsī cōnsiliīs ductūque alteriūs agēbantur,
ac summa rērum et recuperātae prōvinciae glōria in ducem cessit,

artem et ūsum et stimulōs addidēre iuvenī,
intrāvitque animum mīlītāris glōriāe cupīdō,
 ingrāta temporibus
 quibus sinistra (sc. erat) ergā ēminentēs interpretātiō
 nec minus perīculum ex magnā fāmā
 quam ex mālā.

[6.1] Hinc ad capessendōs magistrātūs in urbem dēgressus
Domitiam Decidiānam, splendidīs nātālibus ortam, sibi iūnxit;
idque mātrīmōnium ad maiōra nītentī decus ac rōbur fuit.

vīxēruntque mīrā concordiā,
 per mūtuam cāritātem
 et in vicem sē antepōnendō,
 nisi quod in bonā uxōre tantō maior laus (sc. est),
 quantō in mālā plūs culpae est.

[6.2] Sors quaestūrae prōvinciam Asiam, prōcōnsulem Salvium Titiānum dedit,
quōrum (=et eorum) neutrō corruptus est,
 quamquam et prōvincia dīves (sc. esset) ac parāta peccantibus,
 et prōcōnsul
 in omnem aviditātem prōnus
 quantālibet facilitāte redēptūrus esset mūtuam dissimulātiōnem malī.

Auctus est ibi filiā,
in subsidium simul ac sōlācium;
nam filiū ante sublātum brevī āmīsit.

[6.3] Mox inter quaestūram ac tribūnātum plēbis atque ipsum etiam tribūnātūs annum quiēte et
ōtiō trānsiit,
 gnārus sub Nerōne temporum,
 quibus inertia prō sapientiā fuit.

[6.4] Idem praetūrae tenor et silentium;
nec enim iūrisdictiō obvēnerat.

Lūdōs et inānia honōris mediō ratiōnis atque abundantiae dūxit,
 utī longē ā luxuriā ita fāmae propior.

[6.5] Tum
 ēlēctus ā Galbā ad dōna templōrum recognōscenda
dīligentissimā conquīsitiōne fēcit
 nē cuius alterūs sacrilegium rēs pūblica quam Nerōnis sēnsisset.

[7.1] Sequēns annus gravī vulnere animum domumque eius adflīxit.

Nam classis Othōniāna
 licenter vaga
 dum Intimiliōs (Liguriae pars est) hostīliter populātur,
mātrē Agricolae in praediīs suīs interfēcit,
praediaque ipsa et magnam patrimōniī partem dīripuit,
 quae causa caedis fuerat.

[7.2] Igitur
 ad sollemnia pietātis profectus Agricolā,
nūntiō adfectātī ā Vespasiānō imperiī dēprehēnsus

ac statim in partēs trānsgressus est.

Initia prīncipātūs ac statum urbis Mūciānus regēbat,
iuvēne admodum Domitiānō
et ex paternā fortūnā tantum licentiam ūsūrpante.

[7.3] Is missum ad dīlētūs agendōs Agricolam integrēque ac strēnuē versātum vīcēsimaē legiōnī
tardē ad sacrāmentum trānsgressae praeposuit,

ubi dēcessor sēditiōsē agere nārrābātur:

quippe lēgātīs quoque cōsulāribus nimia ac formīdolōsa erat,
nec lēgātus praetōrius ad cohibendum potēns,
incertum
suō an mīlitum ingeniō.

Ita
successor simul et ultor ēlētus
rārissimā moderātiōne māluit vidērī invēnisse bonōs
quam fēcisse.

[8.1] Praeerat tunc Britanniae Vettius Bōlānus,
placidius
quam ferōcī prōvinciā dignum est.

Temperāvit Agricola vim suam ārdōremque compescuit,
nē incrēsceret,
perītus obsequī
ērudītusque ūtilia honestīs miscēre.

Brevī deinde Britannia cōsulārem Petīlium Ceriālem accēpit.

[8.2] Habuērunt virtūtēs spatium exemplōrum,
sed prīmō Ceriālis labōrēs modo et discrīmina,
mox et glōriam commūnicābat:
saepe partī exercitūs in experīmentum,
aliquandō maiōribus cōpiīs ex ēventū praefēcit.

[8.3] Nec Agricola umquam in suam fāmam gestīs exultāvit;
ad auctōrem ac ducem ut minister fortūnam referēbat.

Ita virtūte in obsequendō, verēcundiā in praedicandō extrā invidiam nec extrā glōriam erat.

[9.1] Revertentem ab lēgātiōne legiōnis dīvus Vespasiānus inter patriciōs adscīvit;
ac deinde prōvinciae Aquītāniae praeposuit,
splendīdae inprīmīs dignitātis administrātiōne ac spē cōsulātūs,
cui dēstinārat.

[9.2] Crēdunt plērīque
mīlitāribus ingeniīs subtīlītatem dēesse,
quia castrēnsis iūrisdictiō sēcūra et obtūsior
ac plūra manū agēns calliditātem forī nōn exerceat:

Agricola nātūrālī prūdentiā,
quamvīs inter togātōs,
facile iūstēque agēbat.

[9.3] Iam vēō tempora cūrārum remissiōnumque dīvīsa (sc. sunt):
ubi conventūs ac iūdicia poscerent,
gravis intentus (sc. erat),
sevērus et saepius misericors:
ubi officiō satis factum (sc. esset),
nūlla ultrā potestātis persōna:
trīstitiam et adrogantiam et avāritiam <iam> exuerat.

Nec illī,
(sc. id) quod est rārissimum,
aut facilitās auctōritātem aut sevērītās amōrem dēminuit.

[9.4] Integritātem atque abstinentiam in tantō virō referre iniūria virtūtum fuerit.

Nē fāmam quidem,
cui saepe etiam bonī indulgent,
ostentandā virtūte aut per artem quaesivīt;
procul ab aemulātiōne adversus collēgās,
procul ā contentiōne adversus prōcūrātōrēs,
et
vincere inglōrium
et atterī sordidum (sc. esse)
arbitrābātur.

[9.5] Minus triennīum in eā lēgātiōne dētentus
ac statim ad spem cōsulātūs revocātus est,
comitante opīniōne
Britanniam eī prōvinciam darī,
nūllīs in hōc ipsiūs sermōnibus,
sed quia pār vidēbātur.

Haud semper errat fāma;
aliquandō et ēligit.

[9.6] Cōsul ēgregiae tum speī filiam iuvenī mihi dēspondit
ac post cōsulātum collocāvit,
et statim Britanniae praepositus est,
adiectō pontificātūs sacerdotiō.

[10.1] Britanniae situm populōsque
multīs scrīptōribus memorātōs
nōn in comparātiōnem cūrae ingeniīve referam,
sed
quia tum prīmum perdomita est.

Ita (sc. ea)
quae priōrēs nōndum comperta ēloquentiā percoluēre,
rērum fide trādentur.

[10.2] Britannia,
Insulārum
quās Rōmāna nōtitia complectitur
maxima,
spatiō ac caelō in orientem Germāniae,
in occidentem Hispāniae obtenditur,

Gallīs in merīdiem etiam īnspicitur;
septentriōnālia eius,
nūllīs contrā terrīs,
vastō atque apertō marī pulsantur.

[10.3] Fōrmam tōtius Britanniae Līvius veterum,
Fabius Rūsticus recentium ēloquentissimī auctōrēs oblongō scūtulō vel bipennī adsimulāvēre.

Et est ea faciēs citrā Calēdoniam,
unde (=et inde) et in ūniversum fāma:
sed trānsgressīs inmēnsūm et ēnorme spatium prōcurrentium extrēmō iam lītore terrārum velut in
cuneum tenuātur.

[10.4] Hanc ōram novissimī maris tunc prīmum Rōmāna classis circumvecta
īnsulam esse Britanniam
adfirmāvit,
ac simul incognitās ad id tempus īnsulās,
quās Orcadas vocant,
invēnit domuitque.

Dispecta est et Thūlē,
quia hāctenus iussum (sc. erat),
et hiems adpetēbat.

[10.5] Sed
mare pigrum et grave rēmigantibus
perhibent
nē ventīs quidem perinde attollī,
crēdō
quod rāriōrēs terrae montēsque,
causa ac māteria tempestātum,
et profunda mōlēs continuī maris tardius impellitur.

[10.6] Nātūram Ōceanī atque aestūs neque quaerere huius operis est,
ac multī rettulēre:
ūnum addiderim,
nusquam lātius dominārī mare,
multum flūminum hūc atque illūc ferre,
nec lītore tenus adcrēscere aut resorbērī,
sed īnfluere penitus atque ambīre,
et iugīs etiam ac montibus īnserī velut in suō.

[11.1] Cēterum
Britanniam quī mortālēs initiō coluerint,
indigenae an advectī,
ut inter barbarōs,
parum compertum (sc. est).

Habitūs corporum variī (sc. sunt) atque ex eō argūmenta.

[11.2] Namque rutilae Calēdoniam habitantium comae,
magnī artūs Germānicam orīginem adsevērant;
Silūrum colōrātī vultūs,
tortī plērumque crīnēs
et posita contrā Hispānia
Hibērōs veterēs trāiēcisse

eāsque sēdēs occupāsse
fidem faciunt;
proximī Gallīs et similēs sunt,
seu dūrante oriġinis vī,
seu prōcurrentibus in dīversa terrīs positiō caelī corporibus habitum dēdit.

[11.3] In ūniversum tamen aestimantī
Gallōs vīcīnam īnsulam occupāsse
crēdibile est.

Eōrum sacra dēprehendās <āc> superstitiōnum persuāsiōnem;
sermō haud multum dīversus,
in dēposcendīs periculīs eadem audācia et,
ubi advēnēre (sc. pericula),
in dētrectandīs eadem formīdō.

[11.4] Plūs tamen ferōciae Britannī praeferunt,
ut quōs nōndum longa pāx ēmollierit.

Nam
Gallōs quoque in bellīs flōruisse
accēpimus;
mox sēgnītia cum ōtiō intrāvit,
āmissā virtūte pariter ac lībertāte.

Quod (=et id) Britannōrum ōlim victīs ēvenit:
cēterī manent quālēs Gallī fuērunt.

[12.1] In pedite rōbur (sc. est);
quaedam nātiōnēs et currū proeliantur.
Honestior aurīga,
clientēs prōpugnant.

Ōlim rēgibus pārēbant,
nunc per prīncipēs factiōnibus et studiīs dīstrahuntur.

[12.2] Nec aliud adversus validissimās gentēs prō nōbīs ūtilius (sc. est)
quam quod in commūne nōn cōnsulunt.

Rārus duābus tribusve cīvītātibus ad prōpulsandum commūne perīculum conventus (sc. est):
ita singulī pugnant,
ūniversī vincuntur.

[12.3] Caelum crēbrīs imbribus ac nebulīs foedum (sc. est);
asperitās frīgōrum abest.

Diērum spatia ultrā nostrī orbis mēnsūram (sc. sunt);
nox clāra et extrēmā Britanniae parte brevis,
ut fīnem atque initium lūcis exiguō discrīmine internōscās.

[12.4] Quod sī (≈Et si) nūbēs nōn officiant,
aspicī per noctem sōlis fulgōrem,
nec occidere et exurgere,
sed trānsīre
adfirmant.

Scīlicet extrēma et plāna terrārum humilī umbrā nōn ērigunt tenebrās,
īnfrāque caelum et sīdera nox cadit.

[12.5] Solum

praeter oleam vītemque et cētera calidiōribus terrīs orīrī suēta
patiēns (sc. est) frūgum,
<segetum> fēcundum:
tardē mītēscunt,
cito prōveniunt;
eademque utriusque reī causa (sc. est),
multus ūmor terrārum caelīque.

[12.6] Fert Britannia aurum et argentum et alia metalla, pretium victōriae.

Gignit et Ōceanus margarīta,
sed subfusca ac līventia.

Quīdam

artem abesse legentibus
arbitrantur;
nam in rubrō marī vīva ac spīrantia saxīs āvellī,
in Britannīā,
prout expulsa sint,
colligī:
ego facilius crēdiderim
nātūram margarītīs dēesse
quam nōbīs avāritiam.

[13.1] Ipsī Britannī dīlēctum ac tribūta et iniūncta imperīi mūnia impigrē obeunt,

sī iniūriae absint:
hās aegrē tolerant,
iam domitī
ut pāreant,
nōndum
ut serviant.

Igitur prīmus omnium Rōmānōrum dīvus Iūlius cum exercitū Britanniam ingressus,

quamquam prōspera pugna terruerit incolās
ac lītore potītus sit,
potest vidērī ostendisse posterīs,
nōn trādīdisse.

[13.2] Mox (sc. erant) bella cīvīlia et in rem pūblicam versa prīncipum arma,

ac longa oblīviō Britanniae etiam in pāce:
cōnsilium id dīvus Augustus vocābat,
Tiberius praeceptum.

Agitāsse Gāium Caesarem dē intrandā Britannīā
satis cōnstat,
nī vēlōx ingeniō mōbilī paenitentiae,
et ingentēs adversus Germāniam cōnātūs frūstrā fuissent.

[13.3] Dīvus Claudius auctor iterātī operis (sc. fuit),

trānsvectīs legiōnibus auxiliīsque
et adsūptō in partem rērum Vespasiānō,
quod initium ventūrae mox fortunae fuit:

domitae gentēs (sc. sunt),
captī rēgēs
et mōnstrātus fātīs Vespasiānus.

[14.1] Cōnsulārium prīmus Aulus Plautius praepositus (sc. est)
ac subinde Ostōrius Scapula,
uterque bellō ēgregius:
redāctaque paulātīm in fōrma prōvinciae proxima pars Britanniae,
additā īnsuper veterānōrum colōniā.

Quaedam cīvitātēs Togidumnō rēgī dōnātae (sc. sunt)
(is ad nostram usque memoriā fīdissimus mānsit),
vetere ac iam prīdem receptā populī Rōmānī cōnsuetūdine,
ut habēret īnstrūmenta servitūtis et rēgēs.

[14.2] Mox Dīdius Gallus parta ā priōribus continuit,
paucīs admodum castellīs in ulteriōra prōmōtīs,
per quae fāma auctī officīi quaererētur.

Dīdium Veranius excēpit,
isque intrā annum extīnctūs est.

[14.3] Suētōnius hinc Paulīnus bienniō prōsperās rēs habuit,
subāctīs nātiōnibus firmātisque praesidiīs;

quōrum (=et eorum) fīdūciā Monam īnsulam
ut vīrēs rebellibus ministrantem
adgressus
terga occāsiōnī patefēcit.

[15.1] Namque
absentiā lēgātī remōtō metū
Britannī agitāre inter sē mala servitūtis,
cōnferre iniūriās
et interpretandō accendere:
nihil prōficī patientiā
nisi ut graviōra tamquam ex facilī tolerantibus imperentur.

[15.2] Singulōs sibi ōlim rēgēs fuisse,
nunc bīnōs impōnī,
ē quibus lēgātus in sanguinem,
prōcūrātor in bona saevīret.

Aequē discordiam praepositōrum,
aequē concordiam subiectīs exitiōsam (sc. esse).

Alterīus manūs centuriōnēs,
alterīus servōs vim et contumēliās miscēre.

[15.3] Nihil iam cupiditātī,
nihil libīdinī exceptum (sc. esse).

In proeliō fortiōrem esse
quī spoliēt:
nunc ab ignāvīs plērumque et imbellibus ēripī domōs,
abstrahī liberōs,
iniungī dīlēcūtis,

tamquam mōrī tantum prō patriā nescientibus.

Quantulum enim trānsisse mīlitum,
sī et sē Britannī numerent?

Sīc Germāniās excussisse iugum:
et flūmine, nōn Ōceanō dēfendī.

[15.4] Sibi patriam coniugēs parentēs,
illīs avāritiam et luxuriam causās bellī esse.

Recessūrōs (sc. Romānōs),
ut dīvus lūlius recessisset,
(sc. dum) modo virtūtem maiōrum suōrum aemulārentur (sc. Britanni).

Nēve proeliū ūnīus aut alterīus ēventū pavēscerent:
plūs impetus fēlicibus,
maiōrem cōstantiam penes miserōs esse.

[15.5] Iam Britannōrum etiam deōs miserērī,
quī Rōmānum ducem absentem,
quī relēgātum in aliā īnsulā exercitum dētīnērent;
iam ipsōs,
(sc. id) quod difficillimum fuerit,
dēlīberāre.

Porrō in eius modī cōsiliīs perīculōsius esse dēprehendī quam audēre.

[16.1] Hīs atque tālibus in vicem īnstīnctī,
Boudiccā generis rēgī fēminā duce
(neque enim sexum in imperiīs discernunt)
sūmpsēre ūniversī bellum;
ac sparsōs per castella mīlitēs cōnsectātī,
expugnātīs praesidiīs
ipsam colōniam invāsēre ut sēdem servitūtis,
nec ūllum in barbarīs ingeniīs saevitiae genus omīsit īra et victōria.

[16.2] Quod nisi (≈Et nisi) Paulīnus
cognitō prōvinciae mōtū
properē subvēnisset,
āmissa Britannia foret;

quam (=et eam) ūnīus proeliū fortūna veterī patientiae restituit,
tenentibus arma plērīsq̄ue,
quōs cōnscientia dēfectiōnis et proprius ex lēgātō timor agitābat,
nē
quamquam ēgregius cētera
adroganter in dēditōs
et
ut suae cuiusque iniūriae ultor
dūrius cōnsuleret.

[16.3] Missus igitur Petrōnius Turpiliānus
tamquam exōrābilior
et dēlictīs hostium novus
eōque paenitentiae mītior,

compositis priōribus
nihil ultrā ausus
Trebelliō Maximō prōvinciam trādidit.

Trebellius sēgnior
et nūllīs castrōrum experīmentīs,
comitāte quādam cūrandī prōvinciam tenuit.

Didicēre iam barbarī quoque ignōscere vitīīs blandientibus,
et interventus cīvīlium armōrum praebuit iūstam sēgnitiae excūsātiōnem:
sed discordiā labōrātum (sc. est),
cum adsuētus expedītiōnibus mīles ōtiō lascivīret.

[16.4] Trebellius,
fugā ac latebrīs vītātā exercitūs trā,
indecōrus atque humilis precāriō mox praefuit,
ac
velut pactā exercitūs licentiā et ducis salūte,
sēditiō sine sanguine stetit.

[16.5] Nec Vettius Bōlānus,
manentibus adhūc cīvīlibus bellīs,
agitāvit Britanniam disciplīnā:
eadem inertia ergā hostēs,
similis petulantia castrōrum,
nisi quod innocēns Bōlānus
et nūllīs dēlictīs invīsus cāritātem parāverat locō auctōritātis.

[17.1] Sed
ubi cum cēterō orbe Vespasiānus et Britanniam recuperāvit,
magnī (sc. erant) ducēs,
ēgregiī exercitūs,
minūta (sc. est) hostium spēs.

Et terrōrem statim intulit Petīlius Ceriālis,
Brigantum cīvītātem,
quae numerōsissima prōvinciae tōtīus perhibētur,
adgressus.

Multa proelia,
et aliquandō nōn incruenta;
magnamque Brigantum partem aut victōriā amplexus est aut bellō.

[17.2] Et Ceriālis quidem alterīus successōris cūram fāmamque obruisset:
subiit sustinuitque mōlem Iūlius Frontīnus,
vir magnus,
quantum licēbat,
validamque et pugnācem Silurum gentem armīs subēgit,
super virtūtem hostium locōrum quoque difficultātēs ēluctātus.

[18.1] Hunc Britanniae statum, hās bellōrum vicēs
mediā iam aestāte trānsgressus
Agricola invēnit,
cum et mīlitēs
velut omissā expedītiōne
ad sēcūritātem et hostēs ad occāsīōnem verterentur.

Ordovicum cīvitās

 haud multō ante adventum eius
ālam in fīnibus suis agentem prope ūniversam obrīverat,
eōque initiō ērēcta prōvincia (sc. erat).

[18.2] Et (sc. ii)

 quibus bellum volentibus erat,
probāre exemplum
ac recentis lēgātī animum opperīrī,
 cum Agricola,
 quamquam trānsvecta (sc. est) aestās,
 sparsī per prōvinciam numerī,
 praesūmpta apud mīlitem illīus annī quiēs,
 tarda et contrāria bellum incohātūrō,
 et plērīsq̄ue cūstōdīrī suspecta potius vidēbātur,
 Tre obviam discrīminī statuit;

 contractīsque legiōnum vēxillīs
 et modicā auxiliōrum manū,
 quia in aequum dēgredī Ordovicēs nōn audēbant,
ipse ante agmen,
 quō cēterīs pār animus similī perīculō esset,
ērēxit aciem.

[18.3] Caesāque prope ūniversā gente,

 nōn ignārus
 Instandum (sc. esse) fāmae
 ac,

 prout prīma cessissent,
 terrōrem cēterīs fore,

Monam Inſulam,

 cuius possessiōne revocātum (sc. esse) Paulīnum rebellīōne tōtīus Britanniae suprā
 memorāvī,
redigere in potestātem animō intendit.

[18.4] Sed,

 ut in subitīs cōnsiliīs,
nāvēs dēerant:
ratiō et cōstantia ducis trānsvēxit.

 Dēpositīs omnibus sarcinīs
lēctissimōs auxiliārium,
 quibus nōta vada (sc. erant)
 et patrius nandī ūsus,
 quō simul sēque et arma et equōs regunt,
ita repente inmīsīt,
 ut obstupefactī hostēs,
 quī classem,
 quī nāvēs,
 quī mare expectābant,
 nihil arduum aut invictum (sc. esse) crēdiderint sic ad bellum venientibus.

[18.5] Ita

 petītā pāce
 ac dēditā Inſulā

clārus ac magnus habērī Agricola,
quippe cui ingredientī prōvinciam,
quod tempus aliī per ostentātiōnem et officiōrum ambitum trānsigunt,
labor et perīculum placuisset.

[18.6] Nec Agricola prōsperitāte rērum in vānitātem ūsus,
expeditiōnem aut victōriam vocābat victōs continuisse;
nē laureātīs (sc. litteris) quidem gesta prōsecūtus est,
sed ipsā dissimulātiōne fāmae fāmam auxit,
aestimantibus
quantā futūrī spē tam magna tacuisset.

[19.1] Cēterum
animōrum prōvinciae prūdēns,
simulque doctus per aliēna experīmenta
parum prōficī armīs,
sī iniūriae sequerentur,
causās bellōrum statuit excīdere.

[19.2] Ā sē suīsque ōrsus
prīmum domum suam coercuit,
(sc. id) quod plērīsque haud minus arduum est
quam prōvinciam regere.

Nihil per lībertōs servōsque pūblicaē reī (sc. agere),
nōn studiīs prīvātīs nec ex commendātiōne aut precibus centuriōnem mīlitēsve adscīre,
sed optimum quemque fidissimum putāre.

Omnia scīre,
nōn omnia exsequī.

[19.3] Parvīs peccātīs veniam,
magnīs sevērītātem commodāre;
nec poenā semper, sed saepius paenitentīā contentus esse;
officiīs et administrātiōnibus potius nōn peccātūrōs praepōnere,
quam damnāre
cum peccāssent.

[19.4] Frūmentī et tribūtōrum exāctiōnem aequālītāte mūnerum mollīre,
circumcīsīs (sc. iis)
quae in quaestum reperta ipsō tribūtō gravius tolerābantur.

Namque per lūdibrium adsīdere clausīs horreīs
et emere ultrō frūmenta ac luere pretiō cōgēbantur.

Dīvortia itinerum et longinquitās regiōnum indīcēbātur,
ut cīvitatēs proximīs hībernīs in remōta et āvia dēferrent,
dōnec
(sc. id) quod omnibus in prōmptū erat
paucīs lucrōsum fieret.

[20.1] Haec prīmō statim annō comprimendō ēgregiam fāmam pācī circumdedit,
quae vel incūriā vel intolerantiā priōrum haud minus quam bellum timēbātur.

[20.2] Sed
ubi aestās advēnit,

contractō exercitū
multus in agmine,
laudāre modestiam,
disiectōs coercēre;
loca castrīs ipse capere,
aestuāria ac silvās ipse praetemptāre;
et nihil interim apud hostēs quiētum patī,
quō minus subitīs excursibus populārētur;
atque
ubi satis terruerat,
parcendō rūrsus irritāmenta pācis ostentāre.

[20.3] Quibus (=et iis) rēbus multae cīvitātēs,
quae in illum diem ex aequō ēgerant,
datīs obsidibus

Tram posuēre
et praesidiīs castellīsque circumdatae,
et tantā ratiōne cūrāque
ut <haec,
ut> nūlla ante Britanniae nova pars,
inlaccessīta trānsierit.

[21.1] Sequēns hiems salūberrimīs cōnsiliīs absūmpta (sc. est).

Namque
ut hominēs dispersī ac rudēs
eōque in bella facilēs
quiētī et ōtiō per voluptātēs adsuēscerent,
hortārī prīvātīm,
adiuvāre pūblicē,
ut templa fora domōs extruerent,
laudandō prōmptōs,
castīgandō sēgnēs:
ita honor et aemulātiō prō necessitāte erat.

[21.2] Iam vērō prīncipum filiōs līberālibus artibus ērudīre,
et ingenia Britannōrum studiīs Gallōrum anteferre,
ut (sc. ii)
quī modo linguam Rōmānam abnuēbant,
ēloquentiam concupīscerent.

Inde etiam habitūs nostrī honor et frequēns toga (sc. erat);
paulātīmque discessum (sc. est) ad dēlēnīmenta vitiōrum,
porticūs et balinea et convīviōrum ēlegantiam.

Idque apud imperītōs hūmānitās vocābātur,
cum pars servitūtis esset.

[22.1] Tertius expeditiōnum ānnus novās gentēs aperuit,
vastātīs usque ad Taum (aestuāriō nōmen est) nātiōnibus.

Quā (=et eā) formīdine terrītī
hostēs
quamquam cōnflīctātum saevīs tempestātibus
exercitum laccessere nōn ausī (sc. sunt);
pōnendīsque īnsuper castellīs spatium fuit.

[22.2] Adnotābant perītī
nōn alium ducem opportunitātēs locōrum sapientius lēgisse.

Nūllum ab Agricolā positum castellum aut vī hostium expugnātum (sc. est)
aut pactiōne ac fugā dēsertum.
Crēbrae ēruptiōnēs (sc. erant):
nam adversus morās obsidiōnis annuīs cōpiīs firmābantur.

[22.3] Ita intrepida ibi hiems
et sibi quisque praesidiō,
inritīs hostibus
eōque dēspērantibus,
quia
solitī plērumque damna aestātis hibernīs ēventibus pēnsāre
tum aestāte atque hieme iuxtā pellēbantur.

[22.4] Nec Agricola umquam per aliōs gesta avidus intercēpit:
seu centuriō seu praefectus incorruptum factī testem habēbat.

Apud quōsdam acerbior in convīciīs nārrābātur:
ut erat comis bonīs,
ita adversus malōs iniūcundus.

Cēterum ex īrācundiā nihil supererat sēcrētum,
ut silentium eius nōn timērēs:
honestius putābat offendere quam ōdisse.

[23] Quārta aestās obtinendīs (sc. iis)
quae percucurrerat
īnsūmpta (sc. est);
ac,
sī virtūs exercitūs et Rōmānī nōminis glōria paterētur,
inventus (sc. erat or esset) in ipsā Britannīā terminus.

namque Clōta et Bodotria
dīversī maris aestibus per immēnsam revectae,
angustō terrārum spatiō dirimuntur:

quod (=et id) tum praesidiīs firmābātur
atque omnis propior sinus tenēbātur,
summōtīs velut in aliam īnsulam hostibus.

[24.1] Quīntō expeditiōnum annō
nāvē prīmum trānsgressus
ignōtas ad id tempus gentēs crēbrīs simul ac prōsperīs proeliīs domuit;
eamque partem Britanniae
quae Hiberniam aspicit
cōpiīs īnstrūxit,
in spem magis quam ob formīdinem,
sī quidem Hibernia
mediō inter Britanniam atque Hispāniam sita
et Gallicō quoque marī opportūna
valentissimam imperiī partem magnīs in vicem ūsibus miscuerit.

[24.2] Spatium eius,

sī Britanniae compārētur
angustius,
nostrī maris Īnsulās superat.

Sōlum caelumque et ingenia cultūsque hominum haud multum ā Britannā differunt,
in melius aditūs portūsque,
per commercia et negōtiātōrēs cognitī.

[24.3] Agricola expulsū sēdiōne domesticā ūnum ex rēgulīs gentis excēperat
ac speciē amīcitiāe in occāsiōnem retinēbat.

Saepe ex eō audīvī
legiōne ūnā et modicīs auxiliīs dēbellārī
obtinērīque Hiberniam posse;
idque etiam adversus Britanniam prōfutūrum (sc. esse),
sī Rōmāna ubīque arma (sc. essent)
et velut ē cōnspectū libertās tollerētur.

[25.1] Cēterum aestāte,
quā sextum officiū annum incohābat,
amplexus cīvitātēs trāns Bodotriam sitās,
quia mōtus ūniversārum ultrā gentium et Īnfēsta hostīlī exercitū itinera timēbantur,
portūs classe explōrāvī;

quae (=et ea) ab Agricolā primum adsūmpta in partem vīrium sequēbātur ēgregiā speciē,
cum simul terrā, simul marī bellum impellerētur
ac saepe Īsdem castrīs pedes equesque et nauticus mīles
mixtī cōpiīs et laetitiā
sua quisque facta, suōs cāsūs attollerent,
ac modo silvārum ac montium profunda,
modo tempestātum ac flūctuum adversa,
hinc terra et hostis,
hinc victus Ōceanus mīlitārī iactantiā comparārentur.

[25.2] Britannōs quoque,
ut ex captīvīs audiēbātur,
vīsa classis obstupefaciēbat,
tamquam
apertō maris suī sēcrētō
ultimum victīs perfugium clauderētur.

[25.3] Ad manūs et arma conversī
Calēdoniam incolentēs populī
magnō parātū, maiōre fāmā,
utī mōs est dē ignōtīs,
oppugnāre ultrō castellum adortī,
metum ut prōvocantēs addiderant;
regrediendumque (sc. esse) citrā Bodotriam
et cēdendum potius
quam pellerentur
ignāvī speciē prūdentium admonēbant,
cum interim cognōscit (sc. Agricola)
hostēs plūribus agminibus inruptūrōs (sc. esse).

[25.4] Ac
nē superante numerō et perītiā locōrum circumīrētur,

dīvīsō et ipse in trēs partēs exercitū incessit.

[26.1] Quod ubi (=Et ubi id) cognitum (sc. est) hostī,
mūtātō repente cōnsiliō
ūniversī
nōnam legiōnem ut maximē invalidam nocte adgressī,
inter somnum ac trepidātiōnem
caesīs vigilibus
inrūpēre.

lamque in ipsīs castrīs pugnābātur,
cum Agricola
iter hostium ab explōrātōribus ēdoctus
et vestīgīīs īnsecūtus,
vēlōcissimōs equitum peditumque adsultāre tergīs pugnantium iubet,
mox ab ūniversīs adicī clāmōrem;
et propinquā lūce fulsēre signa.

[26.2] Ita ancipitī malō territī (sc. sunt) Britannī;
et nōnānīs rediit animus,
ac secūrī prō salūte dē glōriā certābant.

Ultrō quīn etiam ērūpēre,
et fuit atrōx in ipsīs portārum angustīīs proelium,
dōnec pulsī (sc. sunt) hostēs,
utrōque exercitū certante,
hīs,
ut tulisse opem,
illīs,
nē eguisse auxiliō vidērentur.

Quod nisi (≈Et nisi) palūdēs et silvae fugientēs tēxissent,
dēbellātum illā victōriā foret.

[27.1] Cuius (=et eius) cōnscientiā ac fāmā ferōx exercitus
nihil virtūtī suae inuium (sc. esse)
et penetrandam Calēdoniam
inveniendumque tandem Britanniae terminum continuō proeliōrum cursū
fremēbant.

Atque illī
modo cautī ac sapientēs
prōmptī post ēventum ac magniloquī erant.

Inīquissima haec bellōrum condiciō est:
prōspera omnēs sibi vindicant,
adversa ūnī imputantur.

[27.2] At Britannī
nōn virtūte sē victōs (sc. esse),
sed occāsiōne et arte dūcis
ratī,
nihil ex adrogantiā remittere,
quō minus iuventūtem armārent,
coniugēs ac līberōs in loca tūta trānsferrent,
coetibus et sacrificiīs cōnspīrātiōnem cīvitātum sancīrent.

Atque ita
inrītātīs utrimque animīs
discessum (sc. est).

[28.1] Eādem aestāte cohors Usipōrum
per Germāniās cōnscrīpta
et in Britanniam trānsmīssa
magnum ac memorābile facinus ausa est.

Occīsō centuriōne ac mīlitibus,
quī
ad trādendam disciplīnam inmixtī manipulīs
exemplum et rēctōrēs habēbantur,
trēs liburnicās
adāctīs per vim gubernātōribus
ascendēre (sc. Usipi);
et
ūnō rem negānte
suspectīs duōbus eōque interfectīs,
nōndum vulgātō rūmōre
ut mīrāculum praevehēbantur.

[28.2] Mox
ad aquam atque ūtensilia raptum ubi dēvertīssent,
cum plērīsque Britannōrum sua dēfēnsantium proeliō congressī (sc. sunt)
ac saepe victōrēs,
aliquandō pulsī,
eō ad extrēmum inopiae vēnēre,
ut infirmīssimōs suōrum, mox sorte ductōs vēscerentur.

[28.3] Atque
ita circumvectī Britanniam,
āmissīs per ĩnscītiam regendī nāvibus,
prō praedōnibus habitī,
prīmum ā Suēbīs, mox ā Frīsiīs interceptī sunt.

Ac fuēre (sc. ii)
quōs
per commercia vēnumdatōs
et in nostram usque rīpam mūtātiōne ementium adductōs
indiciū tantī cāsūs inlūstrāvit.

[29.1] Initiō aestātis Agricola
domesticō vulnere ictus,
annō ante nātum fīlium āmīsit.

Quem(=et eum) cāsū neque ut plērīque fortium virōrum ambitīōsē,
neque per lāmenta rūsus ac maerōrem muliebriter tulit,
et in lūctū bellum inter remedia erat.

[29.2] Igitur
praemissā classe,
quae plūribus locīs praedāta magnum et incertum terrōrem faceret,
expeditō exercitū,
cui ex Britannīs fortīssimōs et longā pāce explōrātōs addiderat,

ad montem Graupium pervēnit,
quem iam hostis īnsēderat.

[29.3] Nam Britannī
nihil frāctī pugnae priōris ēventū
et ultiōnem aut servitium expectantēs,
tandemque doctī
commūne perīculum concordīā prōpulsandum (sc. esse),
lēgātiōnibus et foederibus omnium cīvitātium vīrēs excīverant.

[29.4] Iamque super trīgintā mīlia armātōrum aspiciēbantur,
et adhūc adfluēbat omnis iuventūs et (sc. ii)
quibus crūda (sc. erat) ac viridis senectus,
clārī bellō et sua quisque decōra gestantēs,
cum
inter plūrēs ducēs virtūte et genere praestāns
nōmine Calgacus
apud contractam multitudinem proelium poscentem
in hunc modum locūtus (sc. esse) fertur:

[30.1] "Quotiēns causās bellī et necessitātem nostram intueor,
magnus mihi animus est
hodiernum diem cōnsēsumque vestrum initium lībertātis tōtī Britanniae fore:
nam et ūniversī coistis et servitūtīs expertēs,
et nūllae ultrā terrae (sc. sunt or positae sunt)
ac nē mare quidem sēcūrum (sc. est)
inminente nōbīs classe Rōmānā.

Ita proelium atque arma,
quae fortibus honesta,
eadem etiam ignāvīs tūtissima sunt.

[30.2] Priōrēs pugnae,
quibus adversus Rōmānōs variā fortūnā certātum est,
spem ac subsidium in nostrīs manibus habēbant,
quia
nōbilissimī tōtīus Britanniae
eōque in ipsīs penetrālibus sitī
nec ūlla servientium lītora aspicientēs,
oculōs quoque ā contactū dominātiōnis inviolātōs habēbāmus.

[30.3] Nōs terrārum ac lībertātis extrēmōs recessus ipse ac sinus fāmae in hunc diem dēfendit:

nunc terminus Britanniae patet,
atque omne ignōtum prō magnificō est;
sed nūlla iam ultrā gēns (sc. est),
nihil nisi flūctūs ac saxa,
et īnfēstiōrēs Rōmānī,
quōrum superbiam frūstrā per obsequium ac modestiam effugiās.

[30.4] Raptōrēs orbis,
postquam cūncta vastantibus dēfuere terrae,
mare scrūtantur:
sī locuplēs hostis est,
avārī (sc. sunt),
sī pauper,

ambitiōsī,
quōs nōn Oriēns, nōn Occidēns satiāverit:
sōlī omnium opēs atque inopiam parī adfectū concupīscunt.

Auferre trucidāre rapere falsīs nōminibus imperium (sc. appellānt),
atque
ubi sōlitūdinem faciunt,
pācem appellānt.

[31.1] "Līberōs cuique ac propinquōs suōs nātūra cārissimōs esse voluit:
hī per dīlētūs alibī servītūrī auferuntur;
coniugēs sorōrēsque
etiam sī hostīlem libīdinem effūgērunt,
nōmine amīcōrum atque hospitem polluuntur.

Bona fortūnaeque in tribūtum,
ager atque annus in frūmentum,
corpora ipsa ac manūs silvīs ac palūdibus ēmūniendīs inter verbera et contumēliās conteruntur.

[31.2] Nāta servītūtī mancipia semel vēneunt,
atque ultrō ā dominīs aluntur:
Britannia servītūtem suam cotīdiē emit,
cotīdiē pāscit.

Ac
sīcut in familiā recentissimus quisque servōrum etiam cōservīs lūdibriō est,
sīc in hōc orbis terrārum vetere famulātū nōvī nōs et vīlēs in excidium petimur;

neque enim arva nōbīs aut metalla aut portūs sunt,
quibus (=ut iis) exercendīs reservēmur.

[31.3] virtūs porrō ac ferōcia subiectōrum ingrāta (sc. est) imperantibus;
et longinquitās ac sēcrētum ipsum
quō tūtius (sc. est),
eō suspectius.

Ita
sublātā spē veniae
tandem sūmite animum,
tam (sc. ii)
quibus salūs
quam (sc. ii)
quibus glōria cārissima est.

[31.4] Brigantēs
fēminā duce
exūrere colōniam,
expugnāre castra,
ac
nisi fēlīcitās in socordiam vertisset,
exuere iugum potuēre:

nōs integrī et indomītī et in lībertātem, nōn in paenitentiam bellātūrī;
prīmō statim congressū ostendāmus,

quōs sibi Calēdonia virōs sēposuerit.

[32.1] "An
eandem Rōmānīs in bellō virtūtem
quam in pāce lascīviam
adesse
crēditis?"

Nostrīs illī dissēnsiōnibus ac discordiīs clārī
vitia hostium in glōriam exercitūs suī vertunt;

quem (=et eum exercitum)
contractum ex dīversissimīs gentibus ut secundae rēs tenent,
ita adversae dissolvent:

nisi sī
Gallōs et Germānōs
et (pudet dictū) Britannōrum plērōsque,
licet (sc. ut) dominātiōnī aliēnae sanguinem commodent,
diūtius tamen hostēs quam servōs,
fide et adfectū tenērī
putātis.

[32.2] Metus ac terror est,
īnfirma vincla cāritātis;

quae ubi (=et ubi ea) remōverīs,
(sc. ii)
quī timēre dēsierint,
ōdisse incipient.

Omnia victōriae incitāmenta prō nōbīs sunt:
nūllae Rōmānōs coniugēs accendunt,
nūllī parentēs fugam exprobrātūrī sunt;
aut nūlla plērīsque patria aut alia est.

Paucōs numerō,
trepidōs ignōrantiā,
caelum ipsum ac mare et silvās, ignōta omnia circumspectantēs,
clausōs quōdam modo ac vīnctōs dī vōbīs trādidērunt.

[32.3] Nē terreat vānus aspectus et aurī fulgor atque argentī,
quod neque tegit
neque vulnerat.

In ipsā hostium aciē inveniēmus nostrās manūs:
adgnōscent Britannī suam causam,
recordābuntur Gallī priōrem lībertātem,
tam dēserent illōs cēterī Germānī
quam nūper Usipī relīquērunt.

Nec (sc. est) quicquam ultrā formīdinis:
vacua (sc. sunt) castella,
senum colōniae,
inter male parentēs et iniūstē imperantēs aegra mūnicipia et discordantia.

[32.4] Hic dux (sc. est),
hic exercitus:
ibi tribūta et metalla et cēterae servientium poenae,
quās (=et eas) in aeternum perferre aut statim ulcīscī in hōc campō est.

Proinde
itūrī in aciem
et maiōrēs vestrōs et posterōs cōgitāte."

[33.1] Excēpēre ōrātiōnem alacrēs,
ut barbarīs mōris (sc. est),
fremitū cantūque et clāmōribūs dissonīs.

lamque (sc. erant or apparebant or videbantur) agmina
et armōrum fulgōrēs audentissimī cuiusque prōcursū;
simul Instruēbātur aciēs,
cum Agricola
quamquam laetum
et vix mūnīmentīs coercitum
mīlitem accendendum adhūc (sc. esse)
ratus,
ita disseruit:

[33.2] 'septimus annus est, commilitōnēs,
ex quō virtūte et auspiciīs imperiī Rōmānī,
fide atque operā nostrā Britanniam vīcistis.

Tot expeditiōnibus, tot proeliīs,
seu fortitudīne adversus hostēs
seu patientiā ac labōre paene adversus ipsam rērum nātūram opus fuit,
neque mē mīlitum neque vōs ducis paenituit.

[33.3] Ergō
ēgressī,
ego veterum lēgātōrum,
vōs priōrum exercituū terminōs,
finem Britanniae nōn fāmā nec rūmōre, sed castrīs et armīs tenēmus:

inventā (sc. est) Britannia et subācta.

[33.4] Equidem saepe in agmine,
cum vōs palūdēs montēsve et flūmina fatīgārent,
fortissimī cuiusque vōcēs audiēbam:
"quandō dabitur hostis,
quandō manūs?"

Veniunt,
ē latebrīs suīs extrūsī,
et vōta virtūsque in apertō (sc. sunt),
omniaque prōna victōribus
atque eadem victīs adversa.

[33.5] Nam
ut superāsse tantum itineris,
ēvāsisse silvās,
trānsisse aestuāria pulchrum (sc. est) ac decōrum in frontem,

ita fugientibus periculōsissima (sc. sunt ea)
 quae hodiē prosperrima sunt;
neque enim nōbīs aut locōrum eadem nōtitia (sc. est)
aut commeātuum eadem abundantia,
sed manūs et arma et in hīs omnia.

[33.6] Quod (= id quod) ad mē attinet,
iam prīdem mihi dēcrētum est
 neque exercitūs neque ducis terga tūta esse.

Proinde
 ut honesta mors turpī vītā potior (sc. est),
ita incolumitās ac decus eōdem locō sita sunt;
nec inglōrium fuerit in ipsō terrārum ac nātūrae fine cecidisse.

[34.1] "Sī novae gentēs atque ignōta aciēs cōstitisset,
aliōrum exercituum exemplīs vōs hortārer:
nunc vestra decora recēnsēte,
vestrōs oculōs interrogāte.

Hī sunt,
 quōs proximō annō ūnam legiōnem fūrtō noctis adgressōs clāmōre dēbellāstis;

hī cēterōrum Britannōrum fugācissimī (sc. sunt)
ideōque tam diū superstitēs.

[34.2] Quōmodo silvās saltūsque penetrantibus fortissimum quodque animal contrā ruēre,
 pavida et inertia ipsō agminis sonō pellēbantur,
sīc ācerrimī Britannōrum iam prīdem cecidērunt,
reliquus est numerus ignāvōrum et timentium.

[34.3] Quōs quod (=et quod eos) tandem invēnistis,
nōn restitērunt,
sed dēprehēnsī sunt;

novissimae rēs et extrēmō metū torpor dēfixēre aciem in hīs vestīgīis,
 in quibus (=ut in iis) pulchram et spectābilem victōriam ederētis.

Trānsigite cum expeditiōnibus,
impōnite quinquāginta annīs magnum diem,
adprobāte reī pūblicaē
 numquam exercitū imputārī potuisse aut morās bellī
 aut causās rebellandī."

[35.1] Et
 adloquente adhūc Agricolā
mīlitum ārdor ēminēbat,
et finem ōrātiōnis ingēns alacritās cōsecūta est,
statimque ad arma discursum (sc. est).

[35.2] Īnstīnctōs ruentēsque ita disposuit,
 ut peditum auxilia,
 quae octo mīlium erant,
 mediam aciem firmārent,
 equitum tria mīlia cornibus adfunderentur.

Legiōnēs prō vāllō stetēre,
ingēns victōriāe decus citrā Rōmānum sanguinem bellandī,
et auxiliū,
 sī pellerentur.

[35.3] Britannōrum aciēs in speciēsim simul ac terrōrem ēditiōribus locīs cōstiterat ita,
 ut primum agmen in aequō,
 cēterī per adclīve iugum cōnexī velut īnsurgerent;
media campī covinnārius eques strepitū ac discursū complēbat.

[35.4] Tum Agricola
 superante hostium multitudine
veritus,
 nē simul in frontem simul in latera suōrum pugnārētur,
dīductīs ōrdinibus,
 quamquam porrēctior aciēs futūra erat
 et arcessendās (sc. esse) plērīque legiōnēs admonēbant,
prōmptior in spem et firmus adversīs,
 dīmissō eqūō
pedes ante vēxilla cōstitit.

[36.1] Ac prīmō congressū ēminus certābātur;
 simulque cōstantiā,
 simul arte
Britannī ingentibus gladiīs et brevibus caetrīs missilia nostrōrum vītāre vel excutere,
atque ipsī magnam vim tēlōrum superfundere,
 dōnec Agricola quattuor Batāvōrum cohortēs ac Tungrōrum duās cohortātus est
 ut rem ad mucrōnēs ac manūs addūcerent
 —quod et ipsīs vetustāte mīlītiāe exercitātum (sc. erat)
 et hostibus inhabile parva scūta et ēnormēs gladiōs gerentibus.
(Nam Britannōrum gladiī sine mucrōne complexum armōrum et in artō pugnam nōn tolerābant.)

[36.2] Igitur
 ut Batāvī miscēre ictūs,
 ferīre umbōnibus,
 ōra fōdere,
 et strātīs (sc. iis)
 quī in aequō adstiterant,
 ērigere in collēs aciem coepēre,
cēterae cohortēs
 aemulātiōne et impetū cōnīsae
proximōs quōsque caedere:
ac plērīque sēminecēs aut integrī festīnātiōne victōriāe relinquēbantur.

[36.3] Interim equitum turmae,
 <ut> fūgēre covinnāriī,
peditum sē proeliō miscuēre.

Et
 quamquam recentem terrōrem intulerant,
 dēnsīs tamen hostium agminibus et inaequālibus locīs
haerēbant,
minimēque equestris ea [enim] pugnae faciēs erat,
 cum aegrē in gradū stantēs simul equōrum corporibus impellerentur;
ac saepe vagī currūs,
exterrītī sine rēctōribus equī,

ut quemque formīdō tulerat,
trānsversōs aut obviōs incursābant.

[37.1] Et Britannī,
quī adhūc pugnae expertēs summa collium īnsēderant
et pāucitātem nostrōrum vacuī spernēbant,
dēgredī paulātīm et circumīre terga vincentium coeperant,
nī
id ipsum veritus
Agricola quattuor equitum ālās, ad subita bellī retentās, venientibus opposuisset,
quantōque ferōcius adcurrerant,
tantō ācrius pulsōs in fugam disiēcisset.

[37.2] Ita cōsiliū Britannōrum in ipsōs versum (sc. est),
trānsvectaeque praeceptō dūcis ā fronte pugnantium ālae āversam hostium aciem invāsere.

Tum vērō
patentibus locīs
grande (sc. erat or adspiciebatur) et atrōx spectāculum:
sequī,
vulnerāre,
capere,
atque eōsdem
oblātīs aliīs
trucidāre.

[37.3] Iam hostium,
prout cuique ingenium erat,
catervae armātōrum pauciōribus terga praestāre,
quīdam inermēs ultrō ruere
ac sē mortī offerre.

Passim arma (sc. erant) et corpora et lacerī artūs et cruenta humus;
et aliquandō etiam victīs īra virtūsque
postquam silvīs adpropinquāvērunt.

[37.4] Nam prīmōs sequentium incautōs collēctī et locōrum gnārī circumveniēbant.

Quod nī (=et nisi) frequēns ubīque Agricola validās et expeditās cohortēs
indāginis modō
et,
sīcubi artiōra erant,
partem equitum dīmissīs equīs,
simul rārīōrēs silvās partem persultāre iussisset,
acceptum aliquod vulnus per nimiam fīdūciam foret.

[37.5] Cēterum
ubi compositōs firmīs ōrdinibus sequī rūsus vidēre,
in fugam versī (sc. sunt),
nōn agminibus, ut prius, nec alius alium respectantēs:
rārī et vītābundī in vicem l
onginqua atque āvia petiēre.

Fīnis sequendī nox et satietās fuit.

[37.6] Caesa (sc. sunt) hostium ad decem mīlia:

nostrōrum trecentī sexāgintā cecidēre,
in quīs (=quibus) Aulus Atticus praefectus cohortis,
iuvenīlī ārdōre et ferōcīa equī hostibus inlātus.

[38.1] Et nox quidem gaudiō praedāque laeta (sc. erat) victōribus:
Britannī pālantēs mixtō virōrum mulierumque plōrātū trahere vulnerātōs,
vocāre integrōs,
dēserere domōs
ac per īram ultrō incendere,
ēligere latebrās
et statim relinquere;
miscēre in vicem cōnsilia aliqua,
dein sēparāre;
aliquandō frangī aspectū pignorum suōrum,
saepius concitārī.

Satisque cōnstābat
saevisse quōsdam in coniugēs ac liberōs,
tamquam miserērentur.

[38.2] Proximus diēs faciem victōriae lātius aperuit:
vastum ubīque silentium (sc. erat),
sēcrētī collēs,
fūmantia procul tēcta,
nēmō explōrātōribus obvius.

Quibus (=et iis) in omnem partem dīmissīs,
ubi
incerta fugae vestīgia (sc. esse)
neque usquam conglobārī hostēs
compertum (sc. est)
—et exāctā iam aestāte spargī bellum nequībat—
in fīnēs Borestōrum exercitum dēdūcit.

[38.3] Ibi
acceptīs obsidibus,
praefectō classis circumvehī Britanniam praecipit.

Datae (sc. sunt) ad id vīrēs,
et praecesserat terror.

Ipse peditem atque equitēs lentō itinere,
quō (=ut eo) novārum gentium animī ipsā trānsitūs morā terrērentur,
in hībernīs locāvit.

[38.4] Et simul classis
secundā tempestāte ac fāmā
Trucculēensem portum tenuit,
unde proximō Britanniae latere praelēctō omnī redierat.

[39.1] Hunc rērum cursum, quamquam nūllā verbōrum iactantiā epistulīs Agricolae auctum,
ut erat Domitiānō mōris,
fronte laetus,
pectore ānxius
excēpit (sc. Domitianus).

Inerat cōnscientia

dērisuī fuisse nūper falsum ē Germāniā triumphum,
ēmp̄tīs per commercia (sc. iis),
quōrum habitūs et crīnēs in captīvōrum speciem fōrmārentur:

at nunc vēram magnamque victōriam
tot mīlibus hostium caesīs
ingentī fāmā celebrārī.

[39.2] Id sibi maximē formīdolōsum (sc. esse) prīvātī hominis nōmen suprā prīncipem attollī:
frūstrā studia forī et cīvīlium artium decus in silentium ācta (sc. esse),
sī mīlitārem glōriam alius occupāret;
cētera utcumque facilius dissimulārī,
ducis bonī imperātōriam virtūtem esse.

[39.3] Tālibus cūrīs exercitus,
quodque saevae cōgitātiōnis indicium erat,
sēcrētō suō satiātus,
optimum (sc. esse) in praesentiā statuit repōnere odium,
dōnec impetus fāmae et favor exercitūs languēsceret:
nam etiam tum Agricola Britanniam obtinēbat.

[40.1] Igitur
triumphālia ōrnāmenta
et inlūstris statuae honōrem
et quidquid prō triumphō datur,
multō verbōrum honōre cumulāta,
dēcernī in senātū
iubet (sc. Domitianus)
additque īnsuper op̄niōnem,
Syriam prōvinciam Agricolae dēstinārī,
vacuam tum morte Atīlī Rūfī cōsulāris
et maiōribus reservātam.

[40.2] Crēdidēre plērīque
lībertum
ex sēcrētiōribus ministeriīs missum
ad Agricolam cōdicillōs,
quibus eī Syria dabātur,
tulisse,
cum eō praeceptō
ut,
sī in Britannīā foret,
trāderentur (sc. codicilli);
eumque lībertum
in ipsō fretō Ōceanī obvium Agricolae,
nē appellātō quidem eō
ad Domitiānum remeāsse,
sīve vērum istud,
sīve ex ingeniō prīncipis fictum ac compositum est.

[40.3] Trādiderat interim Agricola successōrī suō prōvinciam quiētā tūtāque.

Ac

nē notābilis celebritāte et frequentīā occurrentium introitus esset,
vītātō amīcōrum officiō

noctū in urbem,
noctū in Palātium, ita ut praeceptum erat, vēnit;

exceptusque brevī ōsculō et nullō sermōne
turbae servientium inmixtus est.

[40.4] Cēterum

utī mīlitāre nōmen, grave inter ōtiōsōs, aliīs virtūtibus temperāret,
tranquillitātem atque ōtium penitus hausit,
cultū modicus, sermōne facilis,
ūnō aut alterō amīcōrum comitātus,
adeō
ut plērīque,
quibus magnōs virōs per ambiōnem aestimāre mōs est,
vīsō aspectōque Agricolā
quaerent fāmam,
paucī interpretārentur.

[41.1] Crēbrō per eōs diēs apud Domitiānum absēns accūsātus,
absēns absolūtus est.

Causa periculī nōn crīmen ūllum aut querēla laesī cuiusquam,
sed īnfēsus virtūtibus pīnceps
et glōria virī
ac pessimum inimīcōrum genus, laudantēs.

[41.2] Et ea īnsecūta sunt reī pūblicae tempora,

quae silērī Agricolam nōn sinerent:
tot exercitūs
in Moesiā Dāciāque et Germāniā et Pannoniā
temeritāte aut per ignāviam ducum
āmissī (sc. sunt),
tot mīlitārēs virī cum tot cohortibus expugnātī et captī;

nec iam dē līmite imperiī et rīpā (sc. Rheni),
sed dē hībernīs legiōnum et possessiōne dubitātum (sc. est).

[41.3] Ita

cum damna damnīs continuārentur
atque omnis annus fūneribus et clādibus īsignīrētur,
poscēbātur ōre vulgī dux Agricola,
comparantibus cūnctīs vigōrem,
cōstantiam
et expertum bellīs animum cum inertīā et formīdine cēterōrum.

[41.4] Quibus (=et iis) sermōnibus
satis cōnstat

Domitiānī quoque aurēs verberātās (sc. esse),
dum optimus quisque lībertōrum amōre et fide,
pessimī malignitāte et līvōre prōnum dēteriōribus pīncipem extimulābant.

Sīc Agricola simul suīs virtūtibus, simul vitīis aliōrum in ipsam glōriam praeceps agēbātur.

[42.1] Aderat iam annus,

quō prōcōnsulātum Āfricae et Asiae sortīrētur (sc. Agricola),
et

occīsō Cīvicā nūper
nec Agricolae cōnsilium dēerat
nec Domitiānō exemplum.

Accessēre quīdam
cōgitātiōnum p̄ncipis perītī,
quī
itūrusne esset in p̄vinciam
ultrō Agricolam interrogārent.

Ac p̄mō occultius quiētem et ōtium laudāre,
mox operam suam in adprobandā excūsātiōne offerre,
postrēmō nōn iam obscurī suādētēs simul terrentēsque pertrāxere ad Domitiānum.

[42.2] Quī (=et is)
parātus simulātiōne,
in adrogantiam compositus,
et audiit precēs excūsantis,
et,
cum adnuisset,
agī sibi grātiās passus est,
nec ērubuit beneficiī invidiā.

Salārium tamen p̄cōnsulāre
solitum offerrī
et quibusdam ā sē ipsō concessum
Agricolae nōn dedit,
sive offēsus nōn petītum (sc. id esse),
sive ex cōnsientiā,
nē (sc. id)
quod vetuerat
vidērētur ēmisse.

[42.3] Proprium hūmānī ingeniī est ōdisse (sc. eum)
quem laeserīs:
Domitiānī vērō nātūra
praeceps in īram,
et
quō obscurior,
eō inrevocabiliior,
moderātiōne tamen p̄udentiāque Agricolae lēniēbatur,
quia nōn contumāciā neque inānī iactātiōne libertātis fāmam fātumque p̄vocābat.

[42.4] Sciant, (sc. ii)
quibus mōris est inlicita mīrārī,
posse etiam sub malīs p̄ncipibus magnōs virōs esse,
obsequiumque ac modestiam,
sī industria ac vigor adsint,
eō laudis excēdere,
quō plērīque per abrupta,
sed in nūllum reī p̄blicaē ūsum ambitiōsā morte inclāruērunt.

[43.1] Fīnis vītae eius nōbīs lūctuōsus,
amīcīs trīstis,
extrāneīs etiam ignōtīsque nōn sine cūrā fuit.

vulgus quoque et hīc aliud agēns populus et ventitāvēre ad domum
et per fora et circulōs locūtī sunt;
nec quisquam
 audītā morte Agricolae
aut laetātus est
aut statim oblītus est.

[43.2] Augēbat miserātiōnem cōnstāns rūmor
 venēnō interceptum (sc. eum esse):

 nōbīs nihil compertī (sc. esse)
adfirmāre ausim.

Cēterum per omnem valētūdinem eius crēbrius
 quam ex mōre p̄ncipātūs per nūntiōs vīsēntis (sc. erat)
et lībertōrum p̄mī et medicōrum intimī vēnēre,
sive cūra illud
sive inquisītiō erat.

[43.3] Suprēmō quidem diē
 mōmenta ipsa dēficientis per dispositōs cursōrēs nūntiāta (sc. esse)
cōnstābat,
 nūllō crēdente
 sīc adcelerārī (sc. ea)
 quae trīstis audīret.

Speciem tamen dolōris animī vultū prae sē tulit,
 sēcūrus iam odī
 et (sc. is)
 quī facilius dissimulāret gaudium quam metum.

[43.4] Satis cōnstābat
 lectō testāmentō Agricolae,
 quō cohērēdem optimae uxōrī et piissimae filiae Domitiānum scrīpsit,
laetātum (sc. esse) eum velut honōre iūdicīōque.

Tam caeca et corrupta mēns adsiduīs adūlātiōnibus erat,
 ut nescīret
 ā bonō patre nōn scrībī hērēdem nisi malum p̄ncipem.

[44.1] Nātus erat Agricola
 Gāiō Caesare tertium cōnsule
īdibus Iunīis:
excessit quārtō et quīnquāgēsīmō annō,
decimum kalendās Septembrēs
 Collēgā Prīscinōque cōnsulibus.

[44.2] Quod sī (≈et si) habitum quoque eius posterī nōscere velint,
decentior quam sublīmior fuit;
nihil impetūs in vultū:
grātia ōris supererat.

Bonum virum facile crēderēs,
magnum libenter.

[44.3] Et ipse quidem,

quamquam mediō in spatiō integrae aetātis ēreptus,
quantum ad glōriam (sc. attinet),
longissimum aevum perēgit.

Quippe et vēra bona,
quae in virtūtibus sita sunt,
implēverat,
et cōsulārī ac triumphālibus ōrnāmentīs praeditō quid aliud adstruere fortūna poterat?

[44.4] Opibus nimiīs nōn gaudēbat,
speciōsae contigerant.

Filiā atque uxōre superstitionibus
potest vidērī etiam beātus
incolumī dignitāte,
flōrente fāmā,
salvis adfīnitātibus et amīcitiīs
futūra effūgisse.

[44.5] Nam
sicuti <nōn licuit eī> dūrāre in hanc beātissimī saeculī lūcem
ac p̄ncipem Traiānum vidēre,
quod auguriō vōtisque apud nostrās aurēs ōminābātur,
ita festinātae mortis grande sōlācium tulit (sc. eum) ēvāsisse postrēmum illud tempus,
quō Domitiānus nōn iam per intervālla ac sp̄rāmenta temporum,
sed continuō et velut ūnō ictū rem pūblicam exhaustit.

[45.1] Nōn vīdit Agricola obsessam cūriam
et clausum armīs senātum
et eādem strāge tot cōsulārium caedēs,
tot nōbilissimārum fēminārum exilia et fugās.

Ūnā adhūc victōriā Cārus Mettius cēnsēbātur,
et intrā Albānam arcem sententia Messālīnī strepēbat,
et Massa Baebius etiam tum reus erat:

mox nostrae dūxere Helvidium in carcerem manūs;
nōs Mauricī Rūsticīque vīsus <notāvit>,
nōs innocentī sanguine Seneciō perfūdīt.

[45.2] Nerō tamen subtrāxit oculōs suōs
iussitque scelera,
nōn spectāvit:

praecipua sub Domitiānō miseriārum pars erat vidēre et aspicī,
cum suspīria nostra subscriberentur,
cum dēnotandīs tot hominum pallōribus sufficeret saevus ille vultus et rubor,
quō sē contrā pudōrem mūniēbat.

[45.3] Tū vērō fēlix, Agricola, nōn vītae tantum clāritāte,
sed etiam opportūnitāte mortis.

Ut perhibent (sc. ii)
quī interfuere novissimīs sermōnibus tuīs,
cōnstāns et libēns fātum excēpistī,
tamquam prō virilī portiōne innocentiam p̄ncipī dōnārēs.

[45.4] Sed mihi filiaeque eius praeter acerbitatem parentis erepti auget maestitiam,
quod adsidere valētudinī,
fovēre dēficiētem,
satiārī vultū complexūque nōn contigit.

Excēpissēmus certē mandāta vōcēsque,
quās (=ut eas) penitus animō figerēmus.

[45.5] Noster hic dolor,
nostrum vulnus,
nōbīs tam longae absentiae condiōne ante quadriennium āmissus est.

Omnia sine dubiō, optime parentum,
adsidente amantissimā uxōre
superfuere honōri tuō:
pauciōribus tamen lacrimīs complōrātus es,
et novissimā in luce dēsiderāvere aliquid oculī tuī.

[46.1] Sī quis piōrum manibus locus (sc. est),
sī,
ut sapientibus placet,
nōn cum corpore extinguuntur magnae animae,
placidē quiescās,
nōsque domum tuam
ab infirmō dēsideriō et muliebribus lāmentīs
ad contemplātiōnem virtūtum tuārum
vocēs,
quās neque lūgērī neque plangī fās est.

[46.2] Admīrātiōne tē potius [temporālibus]
et laudibus et,
sī nātūra suppeditet,
similitūdine colāmus:
is vērus honōs (sc. est),
ea coniūctissimī cuiusque pietās.

[46.3] Id filiae quoque uxōrique praecēperim,
sīc patris,
sīc marītī memoriā venerārī,
ut omnia facta dictaque eius sēcum revolvant,
fōrmamque ac figūrā animī magis quam corporis complectantur,
nōn quia intercēdendum (sc. esse) putem imāginibus
quae marmore aut aere finguntur,
sed ut vultūs hominum, ita simulācra vultūs imbēcilla ac mortālia sunt,
fōrma mentis aeterna,
quam (=et eam) tenēre et exprimere nōn per aliēnam māteriam et artem,
sed tuīs ipse mōribus possīs.

[46.4] Quidquid ex Agricolā amāvimus,
quidquid mīrātī sumus,
manet
mānsūrumque est in animīs hominum,
in aeternitāte temporum fāmā rērum;

nam multōs veterum velut inglōriōs et ignōbilēs oblīviō obruit:

Agricola
posteritātī nārrātus et trāditus
superstes erit.